

SAMOUMEŠČANJE SLOVENSКИH INTELEKTUALCEV V SIMBOLNO GEOGRAFIJO EVROPE V OSEMDESETIH LETIH

Marko ZAJC

Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: marko.zajc@inz.si

IZVLEČEK

Osemdeseta leta sta v Sloveniji (in Jugoslaviji) zaznamovali globoka gospodarska kriza in kriza jugoslovanskega samoupravnega socializma. Slovenska kulturniška opozicija je vzpostavljala stike z disidenti Vzhodne Srednje Evrope prek pojma Srednje Evrope. Strukturna nostalgija (H. Grandits) za izgubljenim svetom Srednje Evrope ni bila politični program, ampak ideološka vez z Zahodom. »Mitteleuropa« so razumeli kot del Zahoda, ki je bil, kot je poudaril Kundera, potisnjen na vzhod z nesrečno delitvijo Evrope v Jalti. Zanimivo je, da so levičarski, ne-nacionalistični kritiki režima iskali »pravo« samoupravljanje tudi v Vzhodni Evropi. Upor Solidarnosti na Poljskem v letih 1980–1981 so si razlagali kot izvirni »boj za delavsko samoupravljanje« in opozicijo stalinizmu. Glavni namen članka je predstaviti zapletenost in ambivalentnost samoumeščanja slovenskih intelektualcev v osemdesetih letih. Problematiziral bom poenostavljene teze o samoumeščanju slovenskih intelektualcev preko analize in predstavitve izbranih del razumnikov z različnimi političnimi prepričanji. Nekateri ugledni intelektualci, ki so problematizirali slovensko simbolno geografijo v osemdesetih, so bili ob koncu desetletja močno vpleteni v diplomatsko in zunanjepolitično sfero.

Ključne besede: simbolna geografija, Slovenija, Jugoslavija, intelektualci, osemdeseta leta

L'AUTO-COLLOCAZIONE DELL'INTELLIGHENZA SLOVENA NELLA GEOGRAFIA SIMBOLICA DELL'EUROPA NEGLI ANNI OTTANTA

SINTESI

In Slovenia e Jugoslavia gli anni Ottanta furono contrassegnati da una profonda crisi economica e dall'incrinarsi del socialismo autogestito jugoslavo. L'opposizione culturale slovena, dal canto suo, era intenta a stringere contatti con i dissidenti dell'Europa centro-orientale tramite la nozione di Europa centrale. Questa nostalgia strutturale (H. Grandits) per il perduto mondo dell'Europa centrale non va tuttavia classificata come programma politico, ma piuttosto come nesso ideologico con l'Occidente. Gli intellettuali sloveni concepivano difatti la "Mitteleuropa" come parte integrante dell'Occidente, come un'area sospinta ad est suo malgrado dall'infelice divisione dell'Europa a Yalta, per usare le parole di Kundera. È interessante notare tuttavia che la classe intellettuale di sinistra, non nazionalista e critica del regime, cercava le radici della "vera" autogestione anche nell'Europa orientale. La protesta di Solidarność in Polonia tra il 1980 e il 1981 fu infatti interpretata come genuina espressione della "lotta per l'autogestione operaia" e dell'opposizione allo stalinismo. Scopo principale del presente articolo è illustrare la complessità e l'ambivalenza dell'auto-collocazione politico-geografica degli intellettuali sloveni negli anni Ottanta. Nell'articolo, mediante la presentazione e l'analisi di opere scelte di alcuni intellettuali dalle diverse convinzioni politiche, si esaminano criticamente le spesso banalizzate tesi circa l'auto-collocazione dell'intelligenza slovena. Alcuni tra gli intellettuali più in vista che negli anni Ottanta si erano soffermati sulla geografia simbolica slovena divennero, verso la fine del decennio, fortemente coinvolti nella diplomazia e politica estera.

Parole chiave: geografia simbolica, Slovenia, Jugoslavia, intelligenza, anni Ottanta

SIMBOLNA GEOGRAFIJA
IN JUGOSLOVANSKE ŠTUDIJE

Pojem (oziroma metafora) simbolne geografije ima vidno vlogo v postjugoslovanskih študijah, še zlasti v intelektualni tradiciji, ki bi jo lahko uvrstili pod kategorijo postkolonialnih in orientalističnih študij.¹ Uporabo pojma za prostor nekdanje Jugoslavije sta zakoličila Milica Bakić-Hayden in Robert M. Hayden v začetku devetdesetih let dvajsetega stoletja, ko sta razvila koncept gnezdenja orientalizmov (Bakić-Hayden, 1995). V smislu kulturnih reprezentacij naj bi orientalizmi "gnezdili" od severozahoda proti jugovzhodu. Gre za hierarhizacijo raznih Drugih, za katero je značilno, da je v vsaki regiji tendenca, da se na kulture in religije, ki so bolj vzhodno ali južno, gleda kot na bolj primitivne (Bakić-Hayden, Hayden, 1992). Zanimivo je, da najbolj znana teoretičarka balkanizma Marija Todorova pojem simbolne geografije uporablja zgolj izjemoma (Todorova, 2009). Po drugi strani je pojem priljubljen pri raziskovalkah in raziskovalcih medijske/diskurzivne krajine pred, med in po vojnah na ozemlju bivše Jugoslavije v devetdesetih letih (Mihelj, 2008; Vezovnik, Šarić, 2015).

Omenjenima avtorjema se pogosto očita, da sta v obdobju razpada Jugoslavije in vojn stala na prosrbskem stališču. Da očitki niso povsem brez osnove, je razvidno že iz njunega seminalnega teksta iz leta 1990, kjer kritično obravnavata zgolj slovenske in hrvaške nacionalistične izjave, ne pa tudi srbskih oz. drugih (Bakić-Hayden, Hayden, 1992). Antropolog in pravnik Robert Hayden je na Sodišču za vojne zločine v Haagu leta 1996 kot ekspert zagovarjal stališče, da ja za razpad Jugoslavije odgovorna Slovenija, ki je septembra 1989 sprejela amandmaje k ustavi. Kot je ugotovil nemški zgodovinar Holm Sundhaussen, Hayden na pričanju ni omenil sprememb srbske ustave marca 1989. Tezo, da so takratni slovenski ustavni amandmaji pomenili začetek konca Jugoslavije in da je bila po tem dejanju vojna "neizogibna", opredeli Sundhaussen za historično nevzdržno (Sundhaussen, 2012, 276). Čeprav lahko utemeljeno dvomimo v Haydnovo nevtralnost, pa se je ideja "gnezdenja orientalizmov" dodobra uveljavila v subalternih in postkolonialnih študijah. Njunih tez v tem članku ne omenjamo zato, ker bi jih nekritično prevzemali kot edino "pravo" izhodišče za razpravo, ampak zato, ker sta avtorja najbolj znana "uporabnika" pojma simbolne geografije v jugoslovanskih študijah.

Čeprav sodobna intelektualna zgodovina poudarja razmerje med družbenimi/političnimi/ekonomskimi strukturami in idejami, postavlja v center zanimanja ideje in ne same intelektualce (Collini, 2016). Historiografija, ki se ukvarja z intelektualno opozicijo v nekdanjih vzhodnoevropskih socialističnih državah kaže večjo občutljivost do obravnave intelektualcev kot akterjev

v zgodovini. Kanadska raziskovalka Barbara Falk je v monografiji o opozicijskih intelektualcih v Čehoslovaški ter na Poljskem in Madžarskem že v uvodu opozorila, da so se intelektualci v teh deželah zavestno oklepali tradicionalne vloge moralnih in političnih avtoritet, ki naj bi bila (poleg političnega angažmaja) značilna za Srednjo Evropo (Falk, 2003, XXVII). Michal Kopeček pa je izpostavil diskurz človekovih pravic, ki je omogočal intelektualcem v Vzhodni Evropi skupni "jezik". Poleg tega so ti v različnih nacionalnih okoljih razvili nenavadno mešanico diskurza človekovih pravic in nacionalizma, kar je nedvomno povezano z uveljavljeno vlogo intelektualcev kot nacionalnih avtoritet v Srednji Evropi (Kopeček, 2012). Da ne bo pomote, slovenska osemdeseta leta niso iznašla simbolne geografije. Slovenska tradicija politične in intelektualne misli ima dolgo zgodovino geografskega samoumeščanja, še preden se je izoblikovala prva Jugoslavija: od ilirističnih/jugoslovanskih in avstroslavističnih idej (Zajc, 2009), pa vse do trialističnih konceptov in znanega Cankarjevega predavanja v ljubljanskem mestnem domu leta 1913 (Rahten, 2012).

SIMBOLNA GEOGRAFIJA KOT PREDMET KRITIKE

Pričujoči prispevek ni rezultat sistematične zgodovinske analize samoumeščanja slovenskih intelektualcev v simbolno geografijo Evrope, ampak stranski produkt raziskovanja jugoslovanstva v osemdesetih letih. Tega bi lahko opredelili kot delujoči nesporazum. Uradno jugoslovanstvo je bilo poslednja meja kompromisa med relevantnimi akterji, torej je bilo vedno "izpogajano" med različnimi, tudi povsem nasprotnimi pogledi. Da bi dosegli sporazum o skupnih izhodiščih je bilo jugoslovanstvo vedno zastavljeno na način, ki je omogočal različne interpretacije in to do mere, ko je sporazum o tem, kaj jugoslovanstvo je (oziroma, bi moralo biti) dobil značaj nesporazuma, ki je deloval. Posebnost mojega predloga z vidika historiografije o Jugoslaviji je v tem, da ne verjamem v eno jedro jugoslovanske ideologije, ampak opozarjam na kontekstualnost in fluidno naravo jugoslovanstva (Zajc, 2016). V raziskavi o slovenskem jugoslovanstvu sem slovenske intelektualke in intelektualce iz metodoloških razlogov razdelil na tri provizorične kategorije: »režimski« (npr. vplivni intelektualci starejše generacije, ki so aktivni v ZKS in imajo politične funkcije), »disidentski« (npr. Nova revija, srednja generacija) in »levo-liberalni« (npr. Mladina, del ZSMS, mlajša generacija). Meja med kategorijami ni mogoče določiti, obstajajo intelektualci, ki jih ni mogoče uvrstiti v nobeno od omenjenih kategorij (Zajc, 2015).

Vzemimo na primer intelektualni krog Mladine. Kje jih najdemo? Že na prvi pogled je očitno, da jim jasna geografska umeščenost v simbolni zemljevid Evrope ne pomeni veliko. V začetku osemdesetih so

1 Prispevek je nastal v okviru dela na raziskovalnem programu Idejnopolični in kulturni pluralizem in monizem na Slovenskem v 20. stoletju (št. P6-0281), ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

doma predvsem v ostrih pokrajinah marksistične teorije družbe, kjer je nacionalizem nekaj najslabšega, kar se ti lahko zgodi, prav tako ne cenijo razprav o geografsko-kulturnih evropskih regijah. Zaželen domovina je predvsem Jugoslavija, kjer bi se moral razvijati pravi samoupravni socializem, ne pa zgolj milejša oblika partijske diktature. Jugoslovanstva se niso bali. Urednik Nikola Damjanić je v Mladini v letu 1981 veliko pisal o nacionalni problematiki v Jugoslaviji. V zvezi z dilemami glede popisa prebivalstva leta 1981, se je jasno zavzel za uporabo nacionalne opredelitve Jugoslovan brez narekovajev: *"Vsak je lahko to, kar čuti, da je, in nihče mu nima pravice vsiljevati kakšno nacionalno pripadnost, če se čuti samo državljana Jugoslavije"* (Damjanić, 1981a). Damjanić se je, poleg citiranja jugoslovanskega tiska, v svoji argumentaciji skliceval skoraj izključno na Titova in Kardeljeva dela, čeprav so pri Mladini v naslednji številki o nacionalni tematiki izprašali mladega strokovnjaka Rudija Rizmana, ki je bil mnenja, da iz individualnega opredeljevanja ljudi za to, da so v nacionalnem pogledu Jugoslovani, ne gre delati problemov (Damjanić, 1981b). Že v tem obdobju lahko opazimo osnovne značilnosti Mladininega načina spopadanja z nacionalno problematiko: po eni strani je očitna skepsa do nacionalnega, po drugi pa je jasno razviden interes po razumevanju fenomena nacionalnega. Pri čemer se (s pomočjo teorije) komentatorji ukvarjajo predvsem z vprašanjem, kaj nacionalno (slovenstvo, jugoslovanstvo) je in ne s tem, "kje" je. Če je Mladinino jugoslovanstvo v naslednjih letih nekoliko zbledelo, pa to še ne pomeni, da je izpuhtelo. Upoštevati je tudi potrebno, da se je poleg družbene klime spreminjala tudi generacija Mladinih komentatorjev. Če nekaterih že sredi desetletja več ne najdemo med pisci (npr. N. Damjanić), pa so drugi ostali zvesti komentatorji družbe tudi v obdobju 1987–1991 (npr. D. Štrajn, T. Mastnak).

Način, kako so se mladi marksistični intelektualci spoprijemali s simbolno geografijo v prvi polovici osemdesetih let, je lepo razviden iz epizode iz leta 1983. Za slovensko samoumeščanje v "civilizacijski" zemljevid Evrope je takrat poskrbel novinar in urednik Mirko Čepič, ki je v reviji 7D meditiral o razvitih in manj razvitih v Jugoslaviji. Izpostaviti je potrebno, da Čepičeva razmišljanja niso bila izvirna, ampak kvečjemu tipična za slovensko javnost v času stabilizacijskih varčevalnih ukrepov. V slovenskih revijah in časopisih so se v začetku osemdesetih let komentatorji občasno spraševali, kdo v Jugoslaviji prispeva več in kdo manj (Nešović, 1983). Za odgovor na vprašanje, kako so bile razširjene Čepičeve teze v tedanji slovenski javnosti, bi bila potrebna posebna historično-diskurzna študija.

Po Čepičevem mnenju se dihotomija razviti/nerazviti sklada z razliko med "turškim" in "srednjeevropskim" odnosom do dela. Čeprav je bil osnovni namen Čepičevega prispevka racionalizacija preprostih razlik med "delavnimi" in "manj delavnimi" v jugoslovanski federaciji, pa je Čepič poskušal razumeti razlike na

"nevtralen" način, kot rezultat dolgega zgodovinskega razvoja. V zgodovinsko argumentacijo je Čepič vključil tako zgodovinsko-strukturne, kot versko-kulturne razloge za današnje stanje. Osmanski imperij naj bi gojil neustvarjalnost z vero v kismet (usodo), *"To je filozofija preživeti, ne pa ustvarjati, ne prizadevati se, za naslednje rodove, ne graditi, temveč jemati, kar je dano. In ker je sistem jemati postal državna filozofija, je bil vsakdo, ki je kaj ustvaril, v strahu, da mu bo to odvzeto. In ker se je to tudi res dogajalo, so se ljudje vprašali, zakaj bi delali. Kako naj odpravimo petstoletno zlo nedela!"*. Nedelo pa potrebuje tudi svoje nasprotje: delo (oziroma pridnost). Vendar na strani "dela" zadeve niso bile tako preproste. Avstrijci so razvijali na "osvojenih območjih" (in ne osvojenih) gospodarstvo šele takrat, ko ni bilo več nevarnosti turškega plenjenja. *"Tako je nastal tampon"*, trdi Čepič, *"širok tri do petsto kilometrov, v katerem niso spodbujali gospodarstva. Ni naključje, da so iz varnostnih razlogov gradili svojo industrijo najprej na Češkem, nato v Avstriji, pri nas na Slovenskem in delno na Hrvaškem pa so dovolili gospodarski razvoj šele v 18. in 19. stoletju, ko je povsem minila nevarnost turškega plenjenja. Od tod naš počasnejši gospodarski razvoj."* Z izletom na področje habsburške gospodarske politike je Čepič dosegel dvoje: postavil je jasno zgodovinsko dihotomijo med nedelom in delom, ki se (ne slučajno) sklada z jugoslovansko sodobnostjo, obenem pa je utemeljil razloge za zaostajanje Slovenije za razvitim delom Evrope (Čepič, 1983, 7). Čepičevo geografsko členitev "razvoja" in "dela" od severovzhoda proti jugovzhodu bi se prav gotovo dalo intepretirati s pomočjo (že omenjenega) koncepta gnezdenja orientalizmov.

Kot izobraženi časnika je Čepič izpostavil tudi pestro migracijsko zgodovino Balkana ter razlike med poljedelci in živinorejci. Prvi so prisiljeni ustvarjati za neko obliko tržišča, drugi pa so napol nomadi z rodovno ureditvijo. Seveda je civilizacija temeljila predvsem na plečih poljedelcev, kar Čepič utemelji z marksističnimi argumenti (razvoj proizvodjalnih sredstev). Vendar turbulentne razmere na nemirnem Balkanu niso dovoljevale poljedelcem, da bi lahko v miru ustvarjali civilizacijo. Dinamika razvoja je bila naslednja: vojne in kuge so iztrebile poljedelce, na njihovo mesto pa so se "spustili" živinorejci, ki so prevzeli poljedelski način življenja. *"Toda še preden so prevzeli civilizacijske navade, so bili zopet predmet vojne vihre, lakote in kuge."* In tako se je vrtil pekleni krog dalje, današnji poljedelci na nekdanjih turških območjih še vedno niso prevzeli *"tiste večtisočletne civilizacije, ki jo poznamo med prebivalstvom bodisi Francije ali Nemčije"* (Čepič, 1983, 7).

Orientalistično meditiranje v tedniku 7D pa angažiranih intelektualcev blizu ZSMS in Mladine ni pustilo ravnodušnih. Igor Bavčar, Srečo Kirn, Lev Kreft in Tomaž Mastnak so v Mladini objavili oster odgovor na Čepičeva izvajanja. Bolj kot razlog za odziv, je zanimiv način, ki so ga ogorčeni mladinski razumniki izbrali. Zavračanje Čepičevih konceptov so pokazali v obliki nekakšne deklaraci-

je, pri čemer je bil diskurz deklaracije izrazito pobalinski in žaljiv do Mirka Čepiča (označili so ga za "napihnjene pisuna"), hkrati pa je bil nedvomno intelektualen in politično angažiran v marksističnem smislu. Čepičeve teze so povzeli v karikirani obliki: *"Slovenci smo pridni, dela vajeni in tako pametni, da smo že neznansko voljni ukloniti glavo vsakemu, tudi delovnemu redu in disciplini. Naš vzor so mirne, z delom preobremenjene množice zahodnih mravelj tja od karavanske meje pa do japonske Fudžijame. Vsi drugi narodi, na ono jutrovo stran od Sotle dalje, so zaostali bebci, ki ne morejo vztopiti v krog civiliziranih narodov brez naše, na delo privajajoče palice"* (Bavčar et al., 1983, 6). Kaj je najbolj motilo marksistične mladince? Kakšna je njihova kritika Čepičevega orientalizma? V prvi vrsti je očitno, da so reagirali kot teoretsko izobraženi in angažirani jugoslovanski komunisti. Očitno je tudi, da so na svoj način identificirali orientalizem (ne da bi ga tako imenovali) in tudi gnezdenje orientalizmov. Mladinski intelektualci so Čepičevo razglabljanje z gnušom zavrnili kot slovenski nacionalizem in imperializem, kot *"program razbijanja enotnosti združenih delavcev."* Svojo pozornost so umerili predvsem na vprašanje dela. Kot pravoverni marksisti so se vprašali kdo v Čepičevi shemi dela za koga: *"To, kar Čepič prikazuje kot zgodovinski karakter in zgodovinsko prednost Slovencev, ni nič drugega, kot poveljevanje namišljene podvrženosti slovenskih delavcev kapitalu. Nič ne prija tehno birokratski dušici bolj kot lajna razvitih delovnih navad, povezana v butaro kulta reda, discipline in dela."* Kritiko slovenskega orientalizma so pisci zaključili s tremi vznesenimi gesli: *"Boj slovenskemu tehno birokratskemu imperializmu! Boj vsem jugoslovanskim nacionalizmom in unitarizmom! Živela proletarska revolucija"* (Bavčar et al., 1983, 6)!

V začetku osemdesetih je Mladina odkrivala marksistični revizionizem Vzhodne Evrope, predvsem pa jih je fasciniral upor Solidarnosti na Poljskem, ki so ga interpretirali kot poizkus "pravega" delavskega samoupravljanja. Eden izmed najbolj vidnih predstavnikov te intelektualne struje je bil Tomaž Mastnak (Mastnak, 1982, 34). Čeprav je odločno zavračal simbolno geografijo, je tudi on umeščal Slovenijo in Jugoslavijo v širši simbolni geografski prostor. Mladina je 3. februarja 1983 objavila celotno razpravo o slovenskem nacionalizmu na Marksističnem centru CK ZKS, pri kateri je sodeloval tudi Mastnak. Slednji je (med razpravo o slabi slovenski znanstveni produkciji) zavrnil intelektualce, ki poudarjajo preveliko nekritičnost do zahoda. Po njegovem je vpliva z zahoda odločno premalo, predvsem pa manjka poznavanje zahodne leve teorije. Razlog za nezadovoljivo stanje na področju družbene kritike naj bi bila prevelika prisotnost vzhodne teorije, oz. vzhodne ideologije. *"Od takoimenovanega vzhodnega ideološkega spektra se pač še nismo emancipirali. Ta neprevladana dediščina nam vedno znova udarja na dan"* (Mastnak, 1983, 23). Mastnakov primer lepo kaže, da so imeli tudi levičarski (oziroma post-marksistični), "hiper-teoretski" mladi intelektualci svoj sistem simbolne geografije (za-

hodna teoretska levica – dobro, vzhodna teorija – slabo). To mapiranje v simbolni zemljevid Evrope se je, čeprav je imelo povsem drugačne vzgibe, v določenih potezah skladalo z mapiranjem nacionalističnih intelektualcev (glej nadaljevanje). Očitno je za to skladnost dveh različnih intelektualnih trajektorijev poskrbela razdeljenost Evrope na osi vzhod – zahod. Razpadanje evropskega "realnega" socializma v osemdesetih je prav tako družilo nacionalistične in postmarksistične intelektualce v taboru kritikov obstoječega socializma, čeprav se eni ob drugem nikoli niso počutili lagodno.

Zanimanje za Vzhodno Evropo in nastajajočo opozicijo se je v tem krogu nadaljevalo do konca desetletja in še dlje (Mastnak, 1992, 17). Kot je ugotovil ameriški zgodovinar Patrick Hyder Patterson, so v letih 1989/1990 Mladinini pisci, ki so Vzhodno Evropo odlično poznali, ugotavljali, da Jugoslavijo ta prostor v procesu demokratizacije prehitava, kar jih je nekoliko frustriralo, saj so bili vajeni vloge pionirjev demokratizacije v komunistični Evropi (Hyder Patterson, 2000, 430). Kljub temu lahko trdimo, da geografija ni bila glavna skrb postmarksističnih intelektualk in intelektualcev. Mladinina domovina ni sklenjen prostor, gre za razdrobljeno deželo svobode, nekakšen punk'n'roll kosmopolitizem, kjer si vsak izbere svoj ritem in svojo družbo, za deželo človekovih pravic in avantgarde. London, Berlin, Beograd, Priština, prostori svobode so lahko kjerkoli. Gre za nekakšen vzporedni prostor Novih družbenih gibanj (NDG), ki pa ne more pobegniti iz geografskih prostorov. Politolog Žiga Vodovnik opredeljuje omenjeno držo kot "postideološki anarhizem". Postideologija NDG v osemdesetih je odprta za *"modifikacije, saj prosto razpolaga z idejami in praksami in jih poljubno prevzema, revidira in opušča za čim boljše doseganje zastavljenih ciljev"* (Vodovnik, 2014, 419).

SIMBOLNA GEOGRAFIJA KOT KRITIKA

Če sta bili družbena kritika in svoboda glavna okupacija omenjenega kroga, lahko isto trdimo tudi za krog kritičnih intelektualcev okoli Nove revije. In vendar je ozračje tukaj povsem drugačno. Svoboda, kritika in umetnost imata v tem okolju drugačen značaj. Svoboda posameznika se prav tako visoko ceni, vendar posameznik ni izgubljen na tem svetu. Posameznika z vso silo v geografski prostor umešča fenomen naroda. Narod prav tako terja svobodo. To svobodo pa ne ovirajo drugi jugoslovanski narodi, ampak leninistična diktatura ene politične opcije. Kritizira se nadvlada razrednega nad narodnim (Bučar, 1987, 150), ki tlači vse narode in tudi proizvaja nacionalizem v Jugoslaviji (Urbančič, 1987, 36).

Čeprav je bila občutljivost do Srednje Evrope in habsburške dediščine močno prisotna že pred letom 1984, pa je bila razprava Milana Kundere *Tragedija Srednje Evrope* prava glasba za ušesa razumnikov Nove revije (Kundera, 1984). To pa ne pomeni, da so idejo Srednje Evrope sprejemali brezpogojno in brez kritične distance (Rus, 1986, 1028). Znameniti prispevek je bil v

Novi reviji objavljen že nekaj mesecev po izvorni objavi v the New York Review of Books (24. aprila 1984).

Strukturna nostalgija (Grandits, 2015, 134) za izgubljenim svetom Srednje Evrope pred komunizmom ni bila politični program, ampak ideološka vez z zahodom. "Mitteleuropa" naj bi bila del zahoda, ki je bil, potisnjen na vzhod z nesrečno delitvijo Evrope v Jalti. Če je imela ideja Srednje Evrope namen izvati splošno uveljavljeno percepcijo o enotnem vzhodnoevropskem bloku, pa je imela v slovenskem intelektualnem prostoru ideja drugačen prizvok. Hrepenenje po Srednji Evropi je bilo nekoliko protislovno: veliko napora se je investiralo v prikazovanje Slovenije kot posebnega primera (kot skoraj "zahod"). Po drugi strani pa je dojemanje Srednje Evrope kot zahoda pod komunizmom postavljalo Jugoslavijo v isti okvir kot države Varšavskega pakta.

V jugoslovanskem kontekstu se je kot privlačna podoba prikazovala stara dihotomija Srednja Evropa – Balkan. Lahko bi torej rekli, da je bila ideja Srednje Evrope, ki je nastala zaradi napetosti na osi vzhod – zahod, v slovenskem primeru pojmovana na osi sever – jug. Tega so se pri Novi reviji dobro zavedali. Dimitrij Rupel je leta 1986 razdelil Srednje Evropejce na dve kategoriji: "zahodnega tipa" in "vzhodnega tipa", kamor je vključil kot primer Čehe in Slovence. Čeprav se Rupel strinja s Kundero, da Srednjo Evropo povezujejo skupni kulturni cilji in navade, pa se po njegovem ne sme zanemariti razlik med političnimi sistemi Avstrije, Čehoslovaške in Jugoslavije. Slovenci so seveda "poseben problem", realno so uvrščeni v jugovzhodno Evropo, kamor so si v zgodovini tudi želeli, ta kontekst pa naj bi se (po Ruplu) izkazal za problematičnega na ravni realizacije. "*Slovenec, državljani Jugoslavije, se čuti bližje Avstrijcu, so-Srednjeevropejcu kot sodržavljanu Srbu, katerega pogledi so utemeljeni na jugovzhodni evropski tradiciji,*" je samozavestno posploševal Rupel (Rupel, 1986a, 1376).

Toda pri interpretaciji tega koncepta v krogu Nove revije moramo biti previdni. Nedvomno so gojili posebno vrsto sofisticiranega slovenskega nacionalizma. Narod pojmujejo perenialistično (kot trajen fenomen) in celo primordialno, kot etnično določeni človeški rod, na-rod. Nacija pa je sinteza etnične in družbenoekonomske strukture, zgodovinski subjekt, ki se dovrši v ustanovitvi svoje lastne države (Urbančič, 1987, 47). Čeprav so sprejemali dihotomijo Srednja Evropa – Balkan, Srednja Evropa ni nujno pomenila anti-Jugoslavije. Sredi osemdesetih lahko opazimo tendenco po uskladitvi ideje Srednje Evrope z novo, tretjo Jugoslavijo. Marjan Rožanc je v znanem eseju o "lepi smrti slovenskega naroda", napisanem za tribuno Slovenski narod in slovenska kultura (10. januar 1985), poudaril, da morajo Slovenci "sprejeti, če ne vzljubiti Jugoslavijo, ki je ta trenutek še vedno naša edina politična varianta, obenem pa stremeti k narodni državi, ki je naša neodtujljiva srednjeevropska dediščina" (Rožanc, 1988, 53).

Na znamenitem sestanku novorevijašev s srbskimi nacionalističnimi intelektualci 15. Novembra 1985 v gostilni Mrak, ki ga je skrbno posnela slovenska SDV, so novorevijaši večkrat problematizirali slovensko "kulturno" geografijo. Na primer. Rožanc je srbskim gostom (Čosiću, Markoviću in Tadiću) razložil, da si Slovenci želijo, "da Slovenija postane Evropa", od Srbov pa pričakujejo, da se tudi oni evropeizirajo. Srbi bi morali rešiti konflikt z Albanci glede Kosova, saj jih ta spor "balkanizira", istočasno pa "balkanizira" celotno Jugoslavijo. Ne nazadnje, je pristavil Rožanc, imamo tudi Slovenci svojo "zibelko", torej Koroško, izven svojih meja. Srbski gosti nad tem niso bili navdušeni, rajši so slovenskim gostiteljem prebrali peticijo kosovskih Srbov. Slovensko premikanje po civilizacijskih pokrajinah pa je srbskim gostom podrobneje razložil Taras Kermavner, ki je bil sicer kritičen do nacionalnega ekskluzivizma: Slovenci so v kulturno zgodovinskem smislu Srednje Evropejci. Da bi preživeli kot narod, so se morali Slovenci orientirati proti Evropi in se usmeriti na vzhod. Če bi ostali v Evropi, bi postali Nemci. Glavna krivda Slovencev je, da so iskali možnost nacionalne identitete v slovanizaciji. Iskali so Rusijo, celo Bolgare, pristali pa so pri Srbih, ki jih niti niso poznali. Pri Rožancu in Kermavnerju lahko opazimo pojmovanje Slovencev kot nekakšnega kolektivnega individuuma, ki se premika po civilizacijskih pokrajinah, gre enkrat v Evropo, drugič na Balkan, se enkrat usmerja na vzhod in drugič na zahod. Čeprav je sprejemal to pozicijo, pa je France Bučar pred srbskimi kolegi problematiziral pojem Evrope. Si želimo Evrope 19. stoletja, ali Evropo 21. stoletja? Po njegovem se nova Evropa integrira na povsem drugačnih temeljih, na temeljih različnosti, ne pa na temelju nasilne homogenizacije.²

SIMBOLNA GEOGRAFIJA KOT POLITIKA

Zdi se, da je Srednja Evropa je zares postala anti-Jugoslavija šele proti koncu osemdesetih, ko se je slovenski javnosti uveljavilo prepričanje, da politična kriza v Jugoslaviji (predvsem vzpon Miloševića) dokazuje civilizacijsko neuskajenost "Srednje Evrope" z "Balkanom". V tem orientalističnem ozračju je bilo veliko razprav o kulturnih in civilizacijskih krogih, kar prav gotovo ni prispevalo k mirni rešitvi jugoslovanskih kriz (Bakić-Hayden, 1992, 10).

Jugoslovanska kriza pa je poleg političnih razprav spodbujala tudi literarno domišljijo tistih slovenskih književnikov, ki so se zanimali za simbolno oz. civilizacijsko geografijo. Za primer vzemimo kratko zgodbo Dimitrija Rupla z naslovom "1991". Naslov ne bi bil nič posebnega, če ne bi bila zgodba objavljena že leta 1986 v Novi reviji. Se je Rupel vrnil v prihodnost? Futuristično zgodbo pripoveduje narator v prvi osebi približno desetletje po letu 1991, ko je slovenski narod sprejel usodno odločitev. Vse se je začelo, razlaga narator, ko sta se tega leta v jugoslovanskem parlamentu sporekla slovenski in

2 AS-1589/IV, 2637, 37, Predstavniki meščanske desnice iščejo elemente za skupno delovanje, 18. 11. 1985.

makedonski odposlanec. Makedonec naj bi trdil, da so za slovensko razvitost odgovorni predvsem ugodni geografski pogoji v Sloveniji, slovenski predstavnik pa mu je zabrusil nazaj, če je tako, naj se Makedonci preselijo v Slovenijo, Slovenci pa naj gredo v Makedonijo. Plaz se je sprožil in o morebitni preselitvi so razpravljali najvišji slovenski organi, ki so sklenili da se bodo Slovenci (če bodo tako želeli bratski narodi) tudi umaknili iz ozemlja Slovenije, vendar ne bodo nikogar izpodrivali ali ogrožali. Do rešitve slovenskega vprašanja je prišel narator, ki je predlagal, naj Slovenci prodajo svoje ozemlje najboljšemu ponudniku, z izkupičkom pa kupijo primerljivo ozemlje v ZDA, kjer bi "živeli po svojem okusu in nihče nam ne bi mogel ničesar očitati." Ameriška zvezna država Slovenija bi se lahko nahajala nekje med državama New York in Connecticut, kjer je podnebje podobno našemu. Slovenski očaki so za izpeljavo posla vedno izbrali naratorja, ki v začetku ni bil uspešen, vendar mu je z vztrajnostjo le uspelo navezati stike z vodstvom finančnega imperija "Kissinger Associates Incorporated". V 69-tem nadstropju Rockefellerjevega nebotičnika je narator predstavil finančnemu imperiju rešilno idejo, ki bo pomenila model za rešitev žarišč napetosti, hkrati pa bo navrgla milijarde dolarjev. Ostalo je zgodovina. "Preselitev Slovencev je bila potemtakem povsem na mojih ramenih," se je spominjal narator: "da pa hočem to breme nositi, sta mi narekovala trma in ljubezen do naroda" (Rupel, 1986b, 162–170).

Futuristična (in satirična) kratka proza bi bila danes zanimiva, tudi če je ne bi napisal bodoči prvi zunanji minister samostojne Slovenije. Ne glede na fantastičnost ima Ruplova zgodbica marsikaj skupnega z njegovimi publicističnimi razpravami o simbolni geografiji. V skladu z "novorevijaško" intelektualno tradicijo (slovenski narod pojmuje kot relativno homogeno celoto, ki se premika (v Ruplovi zgodbi dobesedno) po pokrajinah zahvaljujoč nesebični volji velikih mož. Narod je vodljiva in relativno enotna množica z določenimi lastnostmi, ki ga razlikujejo od drugih narodov. Ko je Rupel aprila 1990 zaprisegel kot zunanji minister še nesamostojne Republike Slovenije, se je moral namesto umeščanju v simbolno geografijo, posvetiti predvsem konkretnemu umeščanju Slovenije v mednarodno diplomatsko okolje (Lorenci, 1990, 35).

V tem obdobju (po oblikovanju prve demokratične vlade in pred plebiscitom) se je v Vilenici odvijalo peto srednjeevropsko pisateljsko srečanje *Vilenica '90*. Za slovensko državo, ki je težila k popolni samostojnosti, je bil literarni festival v danem zgodovinskem trenutku izvrstna priložnost za umeščanje Slovenije v "enakopravno družino evropskih narodov". Srečanje je potekalo pod geslom Srednja Evropa Evropi, pisatelji pa so razpravljali o literaturi in demokraciji. Referat je predstavil tudi Dimitrij Rupel, deloma v vlogi angažiranega intelektualca, deloma v vlogi zunanjega ministra. Ruplov govor bi lahko opredelili kot zanimivo sintezo simbolne in

"real-politične" geografije. Glavno skrb je Rupel namenil uskladitvi ideje evropskega povezovanja z težnjami po samostojni slovenski državi. Slovenija stremi k mednarodni uveljavitvi Slovenije kot države slovenskega naroda. Slovenska država po Ruplu ni za to, da bi v združeni Evropi funkcionirala kot regija, saj bi tedaj "Evropa Slovenijo upravljala preko Beograda. [...] Estonijo pa preko Moskve". Nova Evropa bo morala omogočiti svobodno oblikovanje življenja vsakega naroda. Ministra Rupla več ne skrbi, ali bo Slovenija postala del Evrope, ampak kakšen status bo v politični (in simbolni) geografiji imela. Slovenija mora vstopiti v Evropo enakopravno. Ruplu je jasno, da lahko Slovenija to stori samo kot priznana in samostojna država: "Evropa ni isto in Jugoslavija ni isto kot ZDA. ZDA so narod držav, medtem ko je Jugoslavija država narodov, Evropa pa bo nemara nekoč nekakšna postmoderna država evropskih narodov. Slovenci bomo tudi iz kulturnih razlogov vedno nasprotovali asimilaciji ali tistemu modelu, ki ga poznamo pod imenom 'topilni lonček'." Čeprav Rupel tega ne izreče, bi lahko njegov pogled na evropsko povezovanje strnili takole: bodoča združena Evropa bo Evropa nacionalnih držav, narodi brez države ne bodo imeli enakopravnega statusa. In kam se je izgubila opevana Srednja Evropa? Še vedno je tam, v duhovnih pokrajinah simbolnega zemljepisa, kjer predstavlja vse, za kar so se borili intelektualci pod jarmom komunizma. Slovenci "sodimo v postmoderno Evropo na enakopraven način," je bil odločen Rupel: "smo nepogrešljiv člen in ključni dejavnik vsega tega čudovitega gibanja. Mislim na pomlad srednjeevropskih in vzhodnoevropskih narodov, mislim na odkritje tistih kulturnih kvalitet, ki se jim reče dostojanstvo posameznika, častivrednost narodne osebe, ki se jim reče politična zrelost in smisel za sožitje različnosti."³

* * *

Kje so bili slovenski intelektualci/intelektualke v osemdesetih letih? Kje je bila njihova domovina? Odgovor na to vprašanje ni preprost, pa naj imamo še tako različne poglede na intelektualno sceno v osemdesetih. Vsekakor ne smemo podleči skušnjavi in na silo iskati geografsko umeščenost slovenskih intelektualk in intelektualcev kot historičnih akterjev družbenih in političnih procesov v osemdesetih. O geografski samo-umeščenosti lahko govorimo predvsem za tiste akterje, ki jih je simbolna geografija zanimala, oziroma so se z njo tudi ukvarjali, se z njo mučili, jo razvijali in predstavljali javnosti. Pomemben je še en moment: tudi če so se akterji umeščali v geografijo Evrope in se ukvarjali z vprašanji, kot so: kje smo mi, kje je Balkan in kje je Srednja Evropa, so lahko imeli do geografske umeščenosti povsem različen odnos. Za nekatere je bila simbolna geografija življenjskega pomena, za druge je bila zgolj zanimiv fenomen za filozofsko in družboslovno analizo. Ali za politično satiro in provokacijo oblasti.

3 Delo, 14. 9. 1990: Slovenija mora živeti v okviru prenovljene Evrope, 5.

SELF-POSITIONING OF SLOVENIAN INTELLECTUALS INTO A SYMBOL GEOGRAPHY OF EUROPE IN THE 1980s

Marko ZAJC

Institute of Contemporary History, Kongresni trg 1, 1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: marko.zajc@inz.si

SUMMARY

Eighties in Slovenia (and Yugoslavia) were marked by a deep economic crisis and a crisis of Yugoslav self-management socialism. Slovenian cultural opposition was establishing connections with CEE dissidents through the notion of Central Europe (M. Kundera, E. Busek, E. Brix). The process of the detachment of Yugoslavism from Slovenianism in the 80's was in close relation to the new sensibility for the Habsburg legacy. The structural nostalgia (H. Grandits) for the lost world of Central Europe before communism was not a political program, but an ideological link to the west. "Mitteleuropa" was seen as a part of the west, as emphasised by Kundera himself, pushed to the east by the misfortune of Yalta division of Europe. The feel for Central Europe was somewhat contradictory: a lot of effort was invested to present Slovenia as a special case (as almost west). On the other hand, accepting the perception of Central Europe under Soviet communism framed Yugoslavia in the same category as the Warsaw Pact countries. Dissidents gladly accepted the dichotomy Central Europe – The Balkans, but it remains unclear whether Central Europe had just represented "anti-Yugoslavia" or had it still been in accordance with the Slovenian version of Yugoslavism. Interestingly, the leftist, non-nationalist intellectual critics of the regime were also searching for a "true" self-management by discovering of the dissident East. The revolt of the Solidarity movement in Poland 1980-81 was interpreted as a grass-root "fight for workers self-management" and opposition to Stalinism. The main purpose of the paper is to present complexity and ambivalence of the self-positioning of Slovenian intellectuals in the 1980s. Some of the most renowned intellectuals, who were problematizing Slovenian symbol geography in 1980s, became by the end of the decade increasingly associated with the milieu of diplomacy and foreign policy.

Keywords: symbol geography, Yugoslavia, Slovenia, Intellectuals, 1980s

VIRI IN LITERATURA

AS-1589 – Arhiv republike Slovenije (AS), Centralni komite Zveze komunistov Slovenije (fond 1589).

Bakić-Hayden, M. & R. M. Hayden (1992): Orientalist Variations on the Theme "Balkans": Symbolic Geography in Recent Yugoslav Cultural Politics. *Slavic Review*, 51, 1, 1–15.

Bakić-Hayden, M. (1995): Nesting Orientalisms: The Case of Former Yugoslavia. *Slavic Review*, 54, 4, 917–931.

Bavčar, I. et al. (1983): Zoper "slovenske" večernice. *Mladina*, 10. 2. 1983, 6.

Bučar, F. (1987): Pravna ureditev položaja Slovencev kot naroda, *Nova revija* 5, 57, 150–160.

Čepič, M. (1983): Manj razviti II. *Mladina*, 10. 2. 1983, 7.

Collini, S. (2016): The Identity of Intellectual History. V: Whatmore, R, Young, B. (ur.): *A Companion to Intellectual History*. Oxford, Wiley Blackwell, 7–18.

Damjanić, N. (1981a): Jugoslovan ali "Jugoslovan". *Mladina*, 5. 2. 1981, 14–15.

Damjanić, N. (1981b): Nacionalno vprašanje. *Mladina*, 26. 2. 1981, 14–15.

Delo. Ljubljana, ČGP Delo, 1959–.

Falk, B. (2003): The Dilemmas of Dissidence in East-Central Europe, Citizen Intellectuals and Philosopher Kings. Budapest, New York, Central European University Press.

Grandits, H. (2015): Gewandelte Wissensordnungen, neu gefasste Nostalgien: Zur Aneignung »vergängerer« Raummuster in Ostmittel- und Südosteuropa nach 1989. V: von Hirschhausen, B. et al. (ur.): *Phantomgrenzen, Räume und Akteure in der Zeit neu denken*. Göttingen, Wallstein.

Hyder Patterson, P. (2000): The East is Read: the End of Communism, Slovenian Exceptionalism, and the Independent Journalism of Mladina. *East European Politics and Societies*, 14, 2, 411–459.

Kopeček, M. (2012): Human Rights Facing a National Past. Dissident "Civic Patriotism" and the Return of History in East Central Europe, 1969–1989. *Geschichte und Gesellschaft* 38, 4, 573–602.

Kundera, M. (1984): Tragedija Srednje Evrope, *Nova revija*, 3, 3456–3468.

Lorenci, J. (1990): Sodobniki, Dimitrij Rupel. Ljubljana, Partizanska knjiga.

Mastnak, T. (1982): новейший этап сталинизма. *Časopis za kritiko znanosti*, 10, 49, 34–37.

Mastnak, T. (1983): Kult dela in nacionalizem kot akomodacija na krizo. *Mladina*, 3. 2. 1983, 23.

Mastnak, T. (1992): Vzhodno od raja, Civilna družba pod komunizmom in po njem. Ljubljana, DZS.

Mihelj, S. (2008): The Media and the Symbolic Geographies of Europe: The Case of Yugoslavia. V: Uricchio, W. (ur.): *We Europeans? Media, Representations, Identities*. Bristol, Intellect Books, 159–176.

Nešović, B. (1983): Nacionalizmi in maske: zakaj kdo koga sumniči. *Teleks*, 20. 1. 1983, 22.

Rahten, A. (2012): Jugoslovanska velika noč: slovenski pogledi na balkanski vojni (1912–1913) in jugoslovansko vprašanje. Ljubljana, GV Založba.

Rožanc, M. (1988): Svoboda in narod, Dnevniški zapiski. Maribor, Založba Obzorja.

Rupel, D. (1986a): Življenje v Srednji Evropi. *Nova revija*, 4, 52/53, 1372–1388.

Rupel, D. (1986b): "1991". *Nova revija*, 4, 46/47, 162–170.

Rus, V. (1986): Boljševizem in titoizem. *Nova revija*, 5, 50/51, 1019–1028.

Sundhassen, H. (2012): Jugoslawien und seine Nachfolgestaaten, Eine ungewöhnliche Geschichte des Gewöhnlichen. Wien, Köln, Weimar, Böhlau Verlag.

Todorova, M. (2009): *Imagining the Balkans*. Updated Edition. Oxford, Oxford University Press.

Urbančič, I. (1987): Jugoslovanska "nacionalistična kriza" in Slovenci v perspektivi konca nacije. *Nova revija* 5, 57, 30–56.

Vezovnik, A. & L. Šarić (2015): Introduction: Constructing Balkan Identity in Recent Media Discourses. *Slavic Review*, 74, 2, 237–243.

Vodovnik, Ž. (2014): Demokratizacija in nova družbena gibanja. *Teorija in praksa*, 51, 2/3, 415–433.

Zajc, M. (2009): "Panslavizem, panslavizem, bi kričalo od vseh strani!": k zgodovini slovanstva, slovenstva in nemškega strahu pred panslavizmom 1788–1861. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 49, 1, 31–42.

Zajc, M. (2015): Slovenian Intellectuals and Yugoslavism in the 1980s: propositions, theses, questions. *Südosteuropäische Hefte*, 4, 1, 46–65.

Zajc, M. (2016): Razumevanje jugoslovanstva v Sloveniji (in Slovenije v jugoslovanstvu) v začetku osemdesetih let. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 56, 2, 129–144.